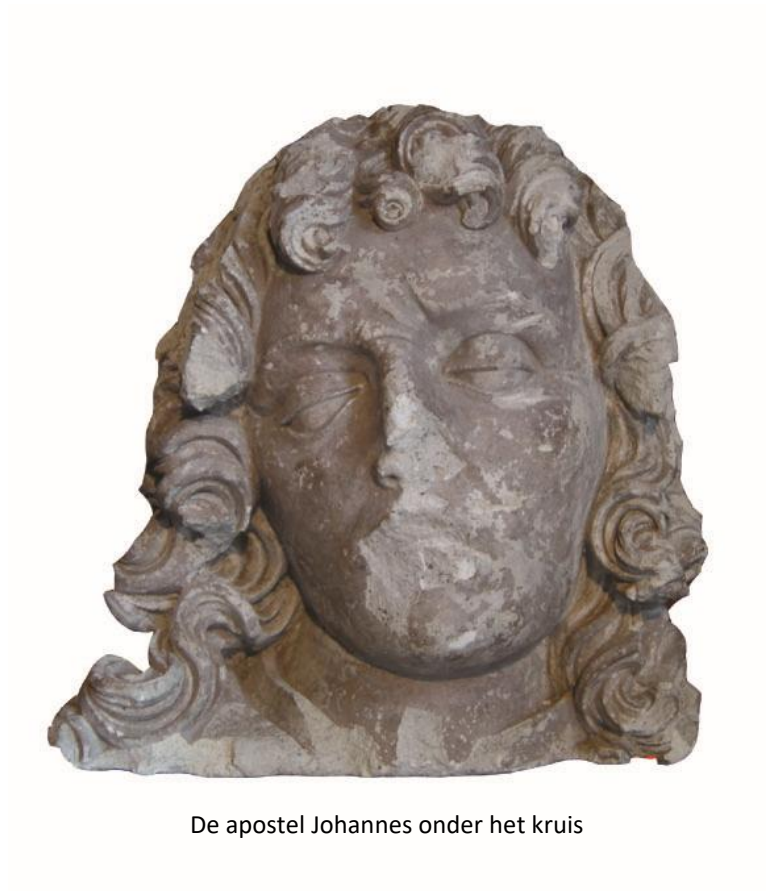




De apostel Johannes onder het kruis



# **SPOREN VAN DE REFORMATIE IN DE ST. GOMMARUS- OF WESTERKERK TE ENKHUIZEN**

## 1. Inleiding

*Op 31 oktober 2017 is het 500 jaar geleden dat Maarten Luther zijn 95 stellingen vastspijkerde aan de deur van de slotkerk te Wittenberg. Deze haast mythische gebeurtenis en de uitwerking hiervan wordt vaak gezien als het begin van de Reformatie en van wat we nu 'protestantisme' noemen: een vernieuwingsproces dat de kerk en de wereld heeft veranderd.* (tekst genomen van de website van de PKN-kerk van Nederland)

De Reformatie begon dus al in de tijd dat de Westerkerk nog niet was afgebouwd en nog niet volledig was ingericht. Naderhand kwam daar in de Lage Landen een groeiende weerstand tegen de Spaanse overheersing bij. Dit te samen leidde uiteindelijk tot de Nederlandse Opstand, die in 1568 begon met de Slag bij Heiligerlee. Het leger van Prins Willem van Oranje won die slag tegen de Spaanse troepen onder bevel van de gehate Hertog van Alva.

Hierna volgt een poging te inventariseren welke gevolgen de Reformatie had voor de Westerkerk en wat ons daar in de kerk nog aan herinnert.

## 2. Wat er aan voorafging



**Afbeelding 1**

*Hagepreken gingen vooraf aan de beeldenstorm van 1566.  
Die beeldenstorm ging aan Enkhuizen voorbij.*

In 1533 kwam de Mennonist Jan Beukels uit Leiden hier propaganda maken voor Münsters 'Nieuw Jeruzalem' en al vroeg wordt in de archieven melding gemaakt van plaatselijke geestelijken die sympathiseerden met het Nieuwe Geloof. (Afbeelding 1)

In 1558 werd pastoor Jan van de Sint Pancrasparochie een nieuwgezind priester genoemd en in 1561 kwam Andr. Dirksz. uit Castricum naar de Sint Pancras. Hij trad na 25 juli 1566 meerdere keren als predikant op. Van hogerhand moest hij zich koest houden maar na 21 mei 1572 werd hij een van de voornaamste voorstanders van de Reformatie in onze stad. In 1560 werd een zekere

Lieuwe vicaris of kapelaan van Sint Gommer. Cornelis Cornelisz. Kooltuin was daar al sinds 1558 pastoor en die begon het Katholiek Geloof zelfs actief te bestrijden. Na de komst van Alva moest Kooltuin daarom naar Emden vluchten. Meerdere priesters van de beide parochies in de stad hebben dus meegewerkt aan en de bevolking voorbereid op de omwenteling van 21 mei 1572. Dit zal geleid hebben tot spanningen binnen de gemeenschap. De overgang kwam daardoor niet onverwacht en ging niet gepaard met gewapende strijd. Een zerk van een priestergraf in de kerk (M47) uit 1566 kon zo bewaard blijven (Afbeelding 2 blz 3). Een grafsteen met een specifiek 'Roomse liturgische beeltenis' was kennelijk geen reden om deze te verwijderen. Er zijn overigens nog twee graven in de kerk aanwezig waarop een miskelk staat. Het betreffen zerk M365+366 en zerk N485.



**Afbeelding 2**

Grafsteen van een priestergraf waarop staat:

*Añ 1566 starf Welmet Nannes de 9 december / Heer Pieter Nanes Z...rz starf añ 68 de 22 januari*

*De letters die slaan op de 2e bijzetting zijn zichtbaar door een andere hand op de zerk gebeiteld.*

### 3. Het jaar van de bevrijding en de Reformatie

Nadat de Watergeuzen op 1 april 1572 Den Briel hadden ingenomen koos Enkhuizen op 21 mei 1572 voor de Prins en werd het Spaans gezinde stadsbestuur uit de stad verdreven. Enkhuizen was daarmee de eerste Hollandse stad die daar vrijwillig toe besloot en in slaagde. De overgang was goed voorbereid. Zonder verdere strijd werd de stad ingenomen door de troepen van Willem van Oranje, onder aanvoering van Diederik van Senoy. Hiermee kwam ter plaatse ook een einde aan het Spaanse– en ook aan het heersende Roomse kerkelijke gezag. De kerkelijke eigendommen, waaronder de Westerkerk, werden in beslag genomen en overgedragen aan het nieuwe stadsbestuur.

Al een dag later, op 22 mei 1572, werd er op de Kaasmarkt door de Gereformeerden een Dienst gehouden. Een der eerste maatregelen van de nieuwe regeerders was: het beschikbaar stellen van beide kerkgebouwen voor de godsdienstoefening der Hervormden.

En op 23 mei werd de eerste predicatie van de Gereformeerde religie in de Sint Pancras of Zuiderkerk gehouden.

Een opschrift op een van de trekbalen in de kap van de Westerkerk herinnert daar nog aan. (Afbeelding 3) De tekst is het best te lezen bij binnenkomst via het Oostportaal. De letters van het rijmschrift zijn in goud geschreven.

*Int jaer vyfthien hondert tseventig twee  
is door Yehovae crachtige hand  
t pausdom verstooten uyt dese stee  
de ware religie daerin geplant*

Op een andere trekbalk staat nog hoe het afliep met de Spaanse armada toen werd geprobeerd de Nederlanden te heroveren:

*Die Spaensche vloot  
Seer vreeslyck groot  
Heeft Godt te niet gebracht  
Int jaer tachtig acht, MDLXXXVIII*



**Afbeelding 3**

*Ter herinnering aan belangrijke momenten uit de geschiedenis zijn op trekbalen in de kap rijmdichten aangebracht in vergulde letters.*

Na de overgang bleven de meeste Gereformeerde mensen naar hun eigen vertrouwde kerk gaan. Wie niet meeding met het Nieuwe Geloof moest maar een ander onderkomen zoeken.

Omdat de hele overgang in Enkhuizen niet gepaard is gegaan met gewapende strijd en zonder veel vernielingen plaats vond, bleef de Westerkerk vrijwel ongeschonden. De overgang ging natuurlijk binnen de kerk wel gepaard met de nodige veranderingen. Met name op het punt van het gebruik en de kerkelijke organisatie.

Sommige veranderingen werden direct ten uitvoer gebracht. Andere veranderingen vloeiden meer voort uit een veranderd gebruik en die werden veelal later ten uitvoer gebracht.

## 4. Directe veranderingen

Alles, wat aan de Roomse eredienst herinnerde werd direct uit de kerk verwijderd. Volgens 'Van Trigts Overzicht van de Geschiedenis der Kerkhervorming' hebben de Roomsgezinden nog gelegenheid gekregen om verschillende kostbaarheden in veiligheid te brengen.

### Altaren en beelden

De 9 in de kerk aanwezige altaren zullen als eersten uit de kerk verwijderd zijn en ook alle heiligenbeelden. Die werden overgebracht naar de zolder van het stadhuis. Naar het schijnt werden ze in het jaar 1654 in een moeras gedumpt. 'Weg ermee' moeten de calvinistische stadsbestuurders hebben gedacht.

In de jaren negentig van de vorige eeuw werd bij drainagewerkzaamheden in de tuin van het Snouck van Loosen-ziekenhuis (de Vijzeltuin) de kop van een beeld gevonden. In de Middeleeuwen bevond zich op de vindplaats inderdaad een 'Rietbosch'. Volgens geraadpleegde deskundigen van het St. Catharijneconvent gaat het om het hoofd van de apostel Johannes. Men veronderstelde dat het beeld deel heeft uitgemaakt van een 'kruisigingsgroep'.

Grote kans dat die beeldengroep in de Westerkerk stond. Immers die kerk was het grootst en het rijkst. De schendingen die aan het beeld werden toegebracht komen overeen met beschadigingen schendingen zoals die in die tijd gebruikelijk waren. De lippen en de neus waren weggeslagen. Om het spreken te beletten en het beeld te ontsieren, immers 'wie zijn neus schendt schendt zijn aangezicht'. (Afbeelding 4)

### Beschilderingen

In het door de Rijksoverheid uitgegeven boek 'De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, deel VIII (door Herma. M. van den Berg, 1955) staat dat tijdens de restauratie (daarmee zal de restauratie van 1949 zijn bedoeld) op de pijlers van het koor sporen van wandschilderingen zijn ontdekt. Ze waren direct op het natuursteen van de pijlers aangebracht. Mogelijk waren het afbeeldingen van heiligen. Met kalk zullen ze aan het oog onttrokken zijn. De kolommen zijn dus later weer kaal gemaakt. De (kalk)resten zijn mogelijk bij nauwkeuriger beschouwing nog te zien.

Wat opvalt is dat niet wordt vermeld dat de kolommen aanvankelijk ook voorzien waren van geschilderde letters die correspondeerden met de indeling van begraafvakken.



**Afbeelding 4**

*Het hoofd van Johannes onder het kruis. Slachtoffer van een 'beeldenstorm' in de Westerkerk?*

## Beschadigingen aan het koorhek

Aan de publiekszijde van het koorhek ontbreekt een onder-paneel. Waarschijnlijk verloren gegaan bij de woelingen in 1572. Als herstel werd er op die plaats een vlakke eiken plank aangebracht met daar onder een cartouche met het jaartal 1572. Elegant opgelost want deze schade viel toch niet te herstellen.



**Afbeelding 5**

*Een beschadigd paneel aan het koorhek is noodgedwongen vervangen door een vlakke houten plank.*



**Afbeelding 6**

*Op een cartouche onder het paneel staat het jaartal 1572 vermeld, het jaar van de Reformatie.*

## Beschadigde engelenfiguren

De natuurstenen penanten van de ijzeren poort voor de toegang naar het Noordportaal, hebben elk in hun bekroning een gevleugelde engelenkop. Ze zijn op dezelfde wijze beschadigd (Afbeelding 7) als de eerder genoemde kop van de apostel Johannes. Dit wijst er op dat die penanten dateren van vóór de Reformatie.



**Afbeelding 7**

*Een in de tijd van de Reformatie beschadigd engelenkopje.*



**Afbeelding 8**

*Schets van Cornelis Springer. De ijzeren toegangspoort die hier voorbij het Noordportaal is getekend, bestaat nog maar niet hier op deze plaats.*

*Mogelijk tekende Springer de poort hier bij het Noordportaal maar was dat een verzinzel van de schilder, zoals wel vaker voorkwam bij Springer.*

**Afbeelding 9**

*De huidige toestand: de ijzeren poort staat voor het Noordportaal.*



In een gemetselde steunbeer van de kerk, ten oosten dat zelfde Noordportaal zit een stuk natuursteen ingemetseld dat veel weg heeft van een engelenkopje.

(Afbeelding 10)

Het is met opzet beschadigd en of het is door verweering bijna niet nog als zodanig te herkennen.

Als het een engelenkopje is, zal het dateren van voor de Reformatie.

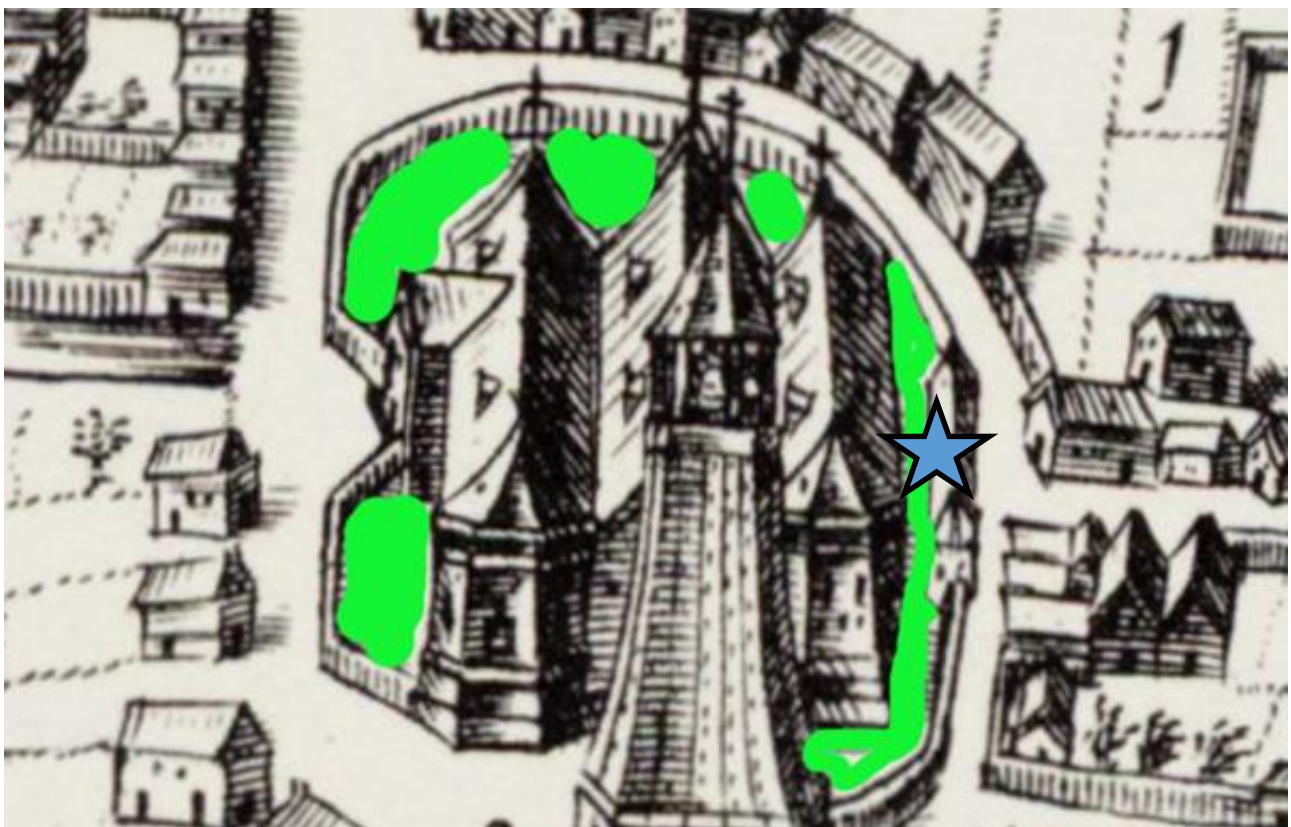
Overleden kinderen werden niet altijd in het eigen (familie)graf in de kerk bijgezet maar buiten op het kerkhof.

Mogelijk was een deel van de begraafplaats daar voor bestemd (Afbeelding 11). Tegenwoordig hebben sommige begraafplaatsen nog steeds een hoekje voor de kindergraven.



**Afbeelding 10**

*Een ingemetseld engelenkopje? Niet meer als zodanig herkenbaar.*

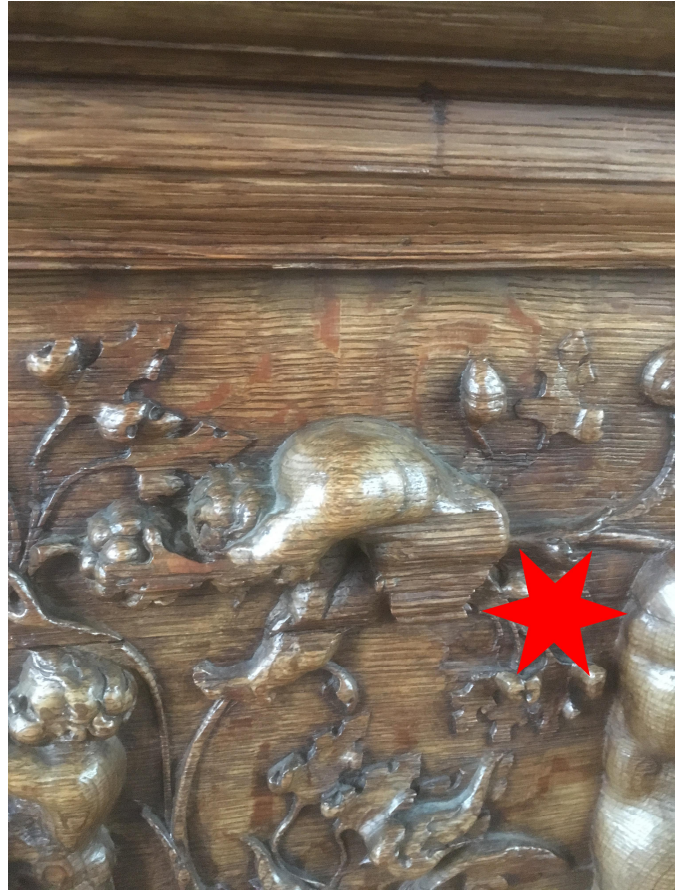


**Afbeelding 11**

*In een smalle strook grond rond het kerkgebouw werd begraven. Nog steeds is het een grasgazon, behalve het gebied links-onder. Het mogelijke deelgebied voor kindergraven is aangemerkt met ster.*

Aan het koorhek zijn veel engelachtige figuren en dito kopjes in het hout gesneden in de stijl van de Renaissance. Het waren dus feitelijk geen engeltjes maar putti's, amortjes enz. uit de Romeinse tijd.

Wat opvalt is dat beschadigingen aan het koorhek vooral de 'engelen'kopjes betreft. Die lijken er te zijn afgeslagen. Dit wijst er op dat de beschadigingen gericht zijn aangebracht. Mogelijk in de tijd van de Reformatie. Gelukkig zijn niet alle 'engelen'figuren getroffen. De meesten zitten nog op hun plaats.



**Afbeeldingen 12**

*Enkele voorbeelden van beschadigde engelenfiguren.*

## 5. Veranderingen van latere datum

### Het oostportaal wordt gemaakt

In de Roomse tijd kwam men de kerk binnen door het Westportaal. Van daar liep men naar voren waar zich het hoofdaltaar bevond. Na de Reformatie verschoof het liturgisch centrum in de kerk van het hoofdaltaar op het hoogkoor naar de preekstoel of kansel in het midden van de kerk. Daar paste een nieuw portaal aan de oostkant van de kerk bij (1603). Het werd de belangrijkste publieks in- en uitgang. De deur ligt in het verlengde van het midden van de Westerstaat in oostelijke richting. (Afbeelding 13)



**Afbeelding 13**

*In 1603 werd het oostportaal gebouwd, in het verlengde van de Westerstraat.*

### Uitgangen naar het kerkhof worden dichtgemetseld

Een bijzetting op het kerkhof vond in de Katholieke tijd plaats nadat in de kerk voor het zielenheil van de gestorvene een uitvaartmis was opgedragen. Het stoffelijk overschot werd daarna de kerk uitgedragen door uitgangen die direct op de begraafplaats uitkwamen. Met nadruk niet door de deur waardoor men was binnengedragen. Na de Reformatie verviel dat gebruik. Die uitgangen verloren na de Reformatie hun functie. Men kwam voor de begrafenis niet meer in de kerk. Ze werden daarom dichtgemetseld. (Afbeelding 14)



**Afbeelding 14**

*De uitgangen vanuit de kerk naar de begraafplaats verloren na de Reformatie hun functie en werden dichtgemetseld.*

### De kansel wordt verbeterd

Na de Reformatie kwam in de Diensten de nadruk te liggen op het gesproken woord. De predikant sprak de kerkgangers toe vanaf de kansel. Om de verstaanbaarheid van de predikant te verbeteren besloot men in het begin van de 17<sup>e</sup> eeuw tot het aanbrengen van een groter klankbord onder het reeds bestaande baldakijn. Gelijk kwam er een nieuwe spits dat werd bekroond met een naar boven geopende halve maan. (Afbeelding 15, blz. 12)

Deze vergulde bekroning moet gezien worden als een Geuzenteken. 'Liever Turks dan Paaps' was hen devies. Dit zal zijn ingegeven door het feit dat Willem van Oranje in staat was soldij uit te betalen dankzij Joods- Turkse financiers uit Constantinopel.



**Afbeelding 16**

De koperen doopboog accentueert de toegang tot de dooptuin

**Afbeelding 15**

De kansel, tussen 1903 en 1917 getekend door G.M. Tamson (1873-1939). Hij was tekenleraar aan de HBS. De omhoog gerichte halve maan staat niet op de originele tekening. Deze is hier toegevoegd.

## Er komt een dooptuin

Om de centrale plaats te benadrukken werd rond de kansel een afscherming gemaakt waarbinnen zich de banken voor de kerkenraad en de kerkvoogdij bevonden. Zoals de naam aangeeft, werd er binnen het doophek, in het hart van de gemeenschap, ook gedoopt. De toegang tot de dooptuin werd geaccentueerd door de koperen doopboog. (Afbeelding 16)

## Veranderingen aan het hoogkoor

Het hoogkoor verloor haar functie die het had in de Roomse periode. De kooromsluiting was niet meer nodig. Het hout daarvan zou naderhand gebruikt zijn om er banken van te maken. Bewijs daarvan is niet gevonden. De eerste banken werden getimmerd rond enkele kolommen, zoals in meerdere Hollandse kerken nog wel terug te vinden is. In de Westerkerk schijnen die banken in de Franse tijd te zijn verwijderd. Ze waren namelijk vooral voor de 'hoge heren' bestemd.

Gelukkig bleef het schitterende koorhek vrijwel geheel bewaard. Waarschijnlijk zag men al in die tijd de waarde er van in.

## Hergebruik van altaarstenen

Een altaarsteen werd in de tijd van voor de Reformatie met grote eerbied behandeld. Bij vernieuwing van een kerkgebouw werden ze meestal vanuit de oude kerk overgebracht naar de nieuwe kerk. Ze zijn vaak heel oud en soms zelfs afkomstig uit de vroegste gestichte kerk van de parochie. In die gevallen zijn ze in de regel gemaakt van rode zandsteen. Ze waren afkomstig uit dezelfde steengroeven als waar ook sarcofagen vandaan kwamen. Ze komen dan uit dezelfde tijd: 800-1200 nChr.

Nadat ze in 1572 uit de kerk waren verwijderd vonden men al gauw een nieuwe toepassing: als grafzerk of als stoeprede. In vele oude Hollandse kerken zijn ze daar te vinden. Men wilde daarmee tot uitdrukking brengen dat de oude religie echt had afgedaan en dit symbool 'met voeten getreden' mocht worden. Ook in de Westerkerk zijn meerdere altaarstenen te vinden.

De waarschijnlijk oudste altaarsteen, wellicht vroeger van het hoofdaltaar, is te vinden in de middenbeuk onder nummer 227. Die steen werd al in 1574, dus 2 jaar na de Reformatie als grafzerk in gebruik genomen.



**Afbeelding 17**

*Wijdingskruisje op een der altaarstenen in de kerk.*

## Geuzentekens op de orgelkas

Na de Reformatie vond men aanvankelijk dat orgelmuziek in de kerk niet paste bij de Nieuwe Religie. Daar kwam met later op terug.

Net als de kansel, werd in de 17e eeuw ook het orgel bekroond met 2 geuzentekens: naar boven geopende halve manen.

Hoog boven de kerkvloer en in het midden, tussen 2 halve manen, staat nog steeds het vergulde houten beeldje van Sint Gommarus.

Het heeft sinds 1549 alle eeuwen en alle woelingen weten te overleven.



**Afbeelding 18**

*Het Geuzenteken komt ook 2x boven op het orgel voor.*



**Afbeelding 19**

*Tot 1740 stond er een niet meer gebruikt angelustorentje op het dak van het middenschip van de kerk.*

### **Het angelustorentje verwijderd**

Na de Reformatie zal het Angelusklokje niet vaak meer hebben geklonken. Het torentje stond op het dak van de middenbeuk. Vanwege de onderhoudsgevoeligheid en omdat het toch niet meer werd gebruikt, werd het in 1740 verwijderd.

(Afbeelding 19)

Het klokje zelf werd vermoedelijk naar de Westertoren overgebracht en het is nu nog in gebruik om de halve uren op te slaan.

### **Verkoop van graven in de kerk wordt voortgezet**

In de Roomse periode genoot de kerk inkomsten uit de verkoop van graven in de kerk. Ook kwamen gelden binnen van giften en ook uit de verkoop van aflaten. Die zouden goed zijn voor het zielenheil van de overledenen. Dat was al langere tijd een doorn in het oog van de kerkhervormers. Er kwam daarom met de Reformatie gelijk een einde aan.

Om toch van voldoende inkomsten verzekerd te zijn, werd de verkoop van graven in de kerk voortgezet. Het nam zelfs toe. De meeste huishoudens kochten in die tijd een graf voor zich in de kerk. De bevolking en de welvaart waren toegenomen en in het begin van de 17e eeuw dreigde zelfs een tekort aan graven te ontstaan. Het stadsbestuur kondigde daarom maatregelen af om de graven efficiënter in te delen.

Overigens zijn alle begraafboeken van voor de Reformatie verloren gegaan.



Enkhuizen, juli 2017, 14 augustus 2017

A.J. Brinkkemper, Werkgroep Cultureel Erfgoed Westerkerk Enkhuizen

## GERAADPLEEGDE BRONNEN

1. **Enchusana**, bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem,  
E.H. Rijkenberg 1916.
2. **Graven spreken**, Perspectieven op grafcultuur in de Middeleeuwen en vroegmodern Nederland,  
Peter Bitter 2013.
3. **Sint Gommer en Sint Pancras**,  
W.H. de Boer 1988.
4. **De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, deel VIII**,  
Herma. M. van den Berg, 1955.

## Inhoudsopgave

|                                                         |           |
|---------------------------------------------------------|-----------|
| <b>1. Inleiding .....</b>                               | <b>2</b>  |
| <b>2. Wat er aan vooraf ging.....</b>                   | <b>2</b>  |
| <b>3. Het jaar van de bevrijding en Reformatie.....</b> | <b>4</b>  |
| <b>4. Direct ingevoerde veranderingen.....</b>          | <b>6</b>  |
| Altaren en beelden .....                                | 6         |
| Beschilderingen.....                                    | 6         |
| Beschadigingen aan het koorhek.....                     | 7         |
| Beschadigde engelenfiguren.....                         | 8         |
| <b>5. Veranderingen van latere datum.....</b>           | <b>11</b> |
| Het oostportaal wordt gemaakt .....                     | 11        |
| Uitgangen naar het kerkhof worden dichtgemetseld.....   | 11        |
| De kansel wordt verbeterd.....                          | 11        |
| Er komt een dooptuin.....                               | 12        |
| Veranderingen aan het hoogkoor.....                     | 12        |
| Hergebruik van altaarstenen.....                        | 13        |
| Geuzentekens op de orgelkas.....                        | 13        |
| Het angelustorentje verwijderd .....                    | 14        |
| Verkoop van graven in de kerk voortgezet.....           | 14        |
| <b>GERAADPLEEDE BRONNEN.....</b>                        | <b>15</b> |
| <b>INHOUDSOPGAVE.....</b>                               | <b>16</b> |